

**КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ГЕОГРАФІЇ, ТУРИЗМУ ТА ІСТОРІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ та ПРАВОЗНАВСТВА
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ КРИВОРІЗЬКОГО
ПЕДУНІВЕРСИТЕТУ**

***КРИВОРІЗЖЯ:
ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...***

Кривий Ріг — 2018

Шляхтич Р.П.,
кандидат історичних наук
Криворізький державний педагогічний університет

БОРОТЬБА ОРГАНІВ ВУЧК З УКРАЇНСЬКИМ ПОВСТАНСЬКИМ РУХОМ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ (1919-1921 Р.Р)

Повстанський рух часів визвольних змагань 1917-1921 років довгий час був поза межами об'єктивних наукових досліджень. В радянський час цей рух, в більшості випадків, безпідставно вважався зрадницьким та бандитським, а в перші роки незалежності України занадто глорифікувався. Сьогодні, з відкриттям доступу до архівів радянських спецслужб, а також завдяки можливості знайомитись з доробком зарубіжних та діаспорних істориків, настав час об'єктивно та неупереджено проаналізувати повстанські сторінки вітчизняної історії. Важливе місце серед повстанських рухів, рухів за визволення України посідає боротьба повстанців Катеринославщини протягом 1919-1921 років.

Одним з важливих аспектів неупередженості будь-якого історичного дослідження є його широка джерельна база. Довгий час, архіви радянських спецслужб були недосяжні для дослідників, тому оприлюднення матеріалів саме цих архівів, а особливо архівів регіональних управлінь СБУ дає змогу більш ґрунтовно та всебічно висвітлювати історію радянського періоду в регіонах. Не виключенням є і Дніпропетровщина. В державному архіві управління СБУ м. Дніпра у фонді друкованих видань зберігається низка звітів по роботі органів держбезпеки регіону. Ці звіти написані на основі реальних кримінальних справ та агентурних даних. Тому робота з цими джерелами є важливим джерелом формування історії нашого регіону. Вони дають змогу висвітлити основні етапи створення органів держбезпеки в Катеринославщині, дослідити їх кадровий склад, проаналізувати форми та методи боротьби з українським повстанським рухом.

Мета статті – проаналізувати форми та методи боротьби органів ВУЧК з українським повстанським рухом в Катеринославщині.

Більшовицька влада в Катеринославщині вперше закріплюється на початку 1919 року. І вже 7 лютого 1919 року створюється і губерньська надзвичайна комісія (Губ НК). Головою НК у цей час був Василь Валявко. Проте, проіснувала вона не довго адже вже 28 червня 1919 року Катеринослав був захоплений військами Денікіна [1, арк. 4]. Вдруге, Катеринославська НК була створена 15 січня 1920 року, коли з центру до Катеринославу прибуло 15 чекістів на чолі з Рудаковим. Структура Губ НК в цей час мала наступний вигляд: Голова Губ НК Рудаков, секретар – Суходолец, начальник секретно-оперативного відділу – Аккерман, секретар Губпарткому – Луговий, секретар Губревкому – Мінін, голова транспортної НК – Альпов, помічник начальника секретно-оперативного відділу – Леонюк, начальник особливого відділу Андронов[1, арк. 6]. Проте, завершення боротьби з українським визвольним рухом на Катеринославщині пов'язано з діяльністю Олександра Трепалова, який керував Губ НК з жовтня 1920 по травень 1922 року[1, арк. 11].

Губ НК складалась з трьох основних відділів: секретно-оперативний відділу, особливий відділу та загальний відділу. На місцях, рішенням від 20 травня 1920 року були створені периферійні органи НК – політбюро. Спочатку вони були створені в містах Синельниково та Нікополь, а пізніше у Кривому Розі, Запоріжжі, Мелітополі, Олександрії, Верхньодніпровську, а в містах П'ятихатки та Пологи діяли так звані військові групи[1, арк. 7]. Всі ці відділи та органи мали займатись боротьбою з так званими контрреволюційними злочинами, проте, на окремі структури була покладена функція протистояння різноманітним повстанським рухам. Так, у складі секретно-оперативного відділу була створена група по боротьбі з бандитизмом одним з завдань якої була боротьба з українськими повстанцями, що в цей час діяли на території Катеринославської губернії.

Цей відділ був створений на початку вересня 1920 року і до його складу входило 8-10 осіб. Головна увага відділу була зосереджена на Криворізькому та Верхньодніпровському уїздах Катеринославщини. За даними радянських органів

держбезпеки на території губернії діяло 20 повстанських груп (а всього в той час в Наддніпрянській Україні діяло 60 таких груп) і більшість з цих груп діяли на території зазначених уїздів. Загалом ситуація з повстанським рухом та бандитськими проявами на початок 1921 року стала вкрай загрозливою для більшовиків і тому боротьба з бандитизмом була прирівняна до військових дій. А 24 березня 1921 року постановою ВНК відділ по боротьбі з бандитизмом був перейменований у оперативний штаб, а його склад був переведений на військовий стан [2, арк. 82-84].

Таке рішення було наслідком складної військово-політичної ситуації 1919-1920 років в Україні. В кінці 1919 року більша частина української території була захоплена білогвардійцями під керівництвом Денікіна. 17 листопада 1919 року на бік білогвардійців переходить Українська галицька армія. Це фактично призвело до ліквідації українсько-білогвардійського фронту. За таких умов, військові частини під проводом отамана О. Волоха залишають армію УНР і переходять на бік «української радянської держави». Після цих подій в армії УНР залишилось не більше 10 тис. вояків. І 4 грудня 1919 року нарада аУНР ухвалила рішення про перехід до партизанських форм боротьби[3, с. 152].

На території Катеринославщини протягом 1919-1920 років наймасштабнішим був рух Н. Махно. Крім того, в цей час в регіоні також діяли повстанські загони під керівництвом Карпенко, Федорченко, Горященко та Черненко. Після від'їзду С. Петлюри з території України, для з'ясування подальших дій, до нього на початку 1920 року виїздить Карпенко. С. Петлюра надає йому наступні директиви: організувати повстанські комітети (сільські, волосні, губерньські та уїзні), в кожному уїзді створити курінь, організованим загонам нічим себе не проявляти і чекати наказу про загальноукраїнське повстання [2, арк. 128].

В червні 1920 року Карпенко організує з'їзд у Біловському лісі на якому планувалось створити мережу повстанських загонів по всій Україні в тому числі і в Катеринославщині. На з'їзді мали місце дискусії з приводу подальшої тактики

повстанців. Карпенко пропонував виступати проти більшовиків, натомість Федорченко, навпаки, агітував за те, щоб передати повстанські загони до рядів Червоної армії і виступити єдиним фронтом проти білогвардійців. Врешті, перемогла позиція Карпенко, але майже відразу після завершення з'їзду його було вбито в бою під Адамівкою [2, арк. 129].

Новий з'їзд українських повстанців організував 20 серпня 1920 року в Саксаганському лісі отаман Брова. На цьому з'їзді Федорченко було обрано головою повстанському Катеринославщини. Хоча, за інформацією чекістів, Федорченко мав намір все ж таки передати повстанські загони до Червоної армії. Проте невдовзі Федорченко теж був розбитий частинами Червоної армії [2, арк. 130].

В той же час, влітку 1920 року розгортається активна повстанська діяльність на Криворіжжі. Тут діяли два основних повстанських загони. Перший під керівництвом Сергія Клепача і Миколи Скляра. Але цей загін проіснував не довго, адже керівництво відзначалось певною пасивністю. Другий загін був пов'язаний з Костем Пестушкою. Він ще в січні 1920 року повертається до рідного села Ганівка і там очолює місцевий ревком і стає комісаром ганівської волості.

12 травня 1920 року він підняв повстання рекрутів у Кривому Розі. Відбулося це біля повітового військкомату на вул. Глинки 33. Перед новобранцями виступив військовий комісар Полевой, після виголошеної промови, направився до Степового, щоб потиснути руку. Але замість цього отримав кулю і впав загерою. Над ошелешеним натовпом пролунали слова отамана Блакитного: «За нашу кров, за нашу честь! За кривди нашому народові!» [4]. З цього часу починається формування «Степової дивізії». До її складу ввійшли повстанські загони під керівництвом Іванова, Гнієнко, Петренко та інших. Також до Костя Пестушко в загін перейшли Віра та Паша Бабенки, а також Кравченко.

За невеликий час загін Пестушко вже складав близько 20 тис. осіб. З озброєння загін мав не тільки вогнепальну зброю, а ще і дві пушки та кулемети.

Також були автотранспорт, який був захоплений під час нападу на дві автоколони в Криворізькому уїзді[2, арк. 131]. Отже, це дало можливість Пестушко створити боєздатний військовий підрозділ.

24 вересня 1920 р. «Степова дивізія» переможним маршем підійшла до Холодного Яру. На нараді отаманів Костя Блакитного було обрано Головним отаманом усіх повстанських загонів Холодного Яру і околиць. Як пишуть дослідники повстанського руху, в результаті успішних дій повстанців від Городища і до Олександрії було суцільне повстанське море. Повстання, справді, розгоралося і набувало, як тоді казали, «поголовного характеру». В його полум'ї зникали окупанти та їхні наймити. Згідно з повідомленнями чекістів «банды с каждым днем увеличивались», зокрема, 11 жовтня 1920 р. в селах Чечеліївці та Олександрівці Олександрійського повіту розмістився загін у 8000 повстанців[5].

Для ліквідації «Степової дивізії» чекісти почали використовувати звичні для них методи. У першу чергу йшлося про створення системи заручників. Більшість «степовиків» були вихідцями з сіл Катеринославщини і тому чекістам не важко було сформуванати групу заручників з числа родичів дивізійників. Це, а також доволі скрутне становище, в якому опинився К. Пестушко змусило його розпустити свій загін. Проте, кожен курінь, який відходив брав із собою зброю для того аби її заховати на випадок майбутнього антирадянського повстання. Штаб Блакитного пішов у підпілля, підтримуючи зв'язок з Юрком Тютюнником та Симоном Петлюрою, до яких в Тарнов (Польща) їздила безстрашна розвідниця Віра Бабенко, за дорученням Блакитного.

В той час, коли активно діяла дивізія К. Блакитного в розпочинається оформлення централізованого українського повстанського руху. Очолити цей рух в Катеринославщині повинен був доктор Гелев видатний діяч повстанського руху. Одним з його помічників був Андрій Зірка-Рибалка керівник повстанського загону на Нікопольщині. Саме його чекісти вирішили використати для ліквідації повстанського руху в регіоні. Для цього два співробітники НК вийшли на зв'язок з

Зіркою і повідомили йому, що вони є посланцями від ще одного місцевого отамана Брови і мають вийти на зв'язок з Гелевим для координації майбутнього повстання. Для підтвердження своїх слів вони продемонстрували документи начебто підписані Бровою. Зірка їм повірив і надав пароль для виходу на конспіративну квартиру до мадам Уманської де мав знаходитись Гелев[2, арк. 136].

Проте, знайшли доктора Гелева на квартирі у Чумаченко в с. Соленому. Чекіст, який проводив цю операцію не зорієнтувався у ситуації і повідомив про те що в домі відбувається нарада петлюрівської організації представникам 1-шої кінної армії. Військові оточили будинок і запропонували здатись, мешканці не погодились і їх було знищено. Пізніше з'ясувалось що серед вбитих був доктор Гелев, Олександр Белінський та власник будинку Чумаченко[2, арк. 136-137].

Пізніше на квартирі Уманської біли затримані Цибенко та Кравченко, які дали покази співробітникам НК, а останній навіть почав з чекістами співпрацювати. З їх показів стало відомо, що в Україні було заплановано масштабне антибільшовицьке повстання. Керівником його в Катеринославщині, Західній Херсонщині та Північній Таврії мав бути доктор Гелев. Помічником його був Зірка-Рибалко, а ад'ютантом Олексій Кравченко. В Нікопольському районі повстання мав організовувати Никитенко-Вогник, на Мілітопольщині – Кимлач, у Новомосковському районі – Данил Сердюк, а Верхньодніпровському – Бондаренко[2, арк. 139].

Отримавши цю інформацію Губ НК почало готувати операцію по ліквідації цього повстання. Безпосередній керівник, доктор Гелев, вже був знищений проте ціла мережа повстанкомів продовжувала діяти в регіоні. Для боротьби з цими групами вирішено було діяти військовими та чекістськими методами одночасно. Зокрема, вирішено було використати рішення 5 всеукраїнського з'їзду рад про амністію. Амністія давала можливість для залучення колишніх очільників та рядових членів повстанських загонів до співпраці з органами державної безпеки. Так за амністією легалізувався разом з усім своїм загonom отаман Мирний. І 20

травня 1921 року Губ НК почало формувати загін з колишніх повстанців у складі 80 осіб, ядром якого став загін під керівництвом Мирного. Іншими словами, в травні 1921 року на Катеринославщині виникає перша спецгрупа, яка мала під виглядом повстанського загону ліквідувати групи українських повстанців. Так були викриті та ліквідовані загопи Богуна та Смірського, що діяли в Павлоградському та сусідніх уїздах[2, арк. 86]. За допомогою Кравченко був оточений у своєму домі та вбитий К. Пестушко

Така тактика дала свої результати. На 1 серпня 1921 року на Катеринославщині було зафіксовано всього 6 повстанських загонів. Активно ліквідацією повстанського руху на Катеринославщині займались 106 батальйон при Губ НК та 30-та дивізія Харківського військового округу.

Проте повстанський рух на цьому не був завершений. Згідно даних НК в другій половині 1921 року активно діяли загопи Комреча (Павлоградський уїзд, 60 осіб та 6 кулеметів), Іванова (Криворізький уїзд), та загін у Катеринославському уїзді (8 осіб, 1 кулемет) [2, арк. 87].

Загалом, на 25 серпня 1921 року за участь у повстанському русі було розстріляно 52 особи. За соціальним складом найбільше серед розстріляних було інтелігенції (28 осіб), селян (15 осіб) робітників (4 осіб) [2, арк. 146]. Отже, саме представники інтелігенції та селянства склали найбільш активні кадри повстанського руху в регіоні.

Таким чином, протягом 1919-1921 років на території Катеринославської губернії діяв організований український повстанський рух. Для ліквідації цього руху органи держбезпеки використовували чекістські методи, а саме: взяття заручників, створення спецгруп, вербування учасників повстанського руху, тощо. Крім того, широко використовувались військові методи боротьби, які разом з введенням НЕП(у) ліквідували соціальну базу українських повстанців, а це призвело до затухання повстанського руху в регіоні.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Краткая историческая справка о работе органов гос. безопасности Днепропетровщины за 1919-1967 гг. //ДА СБУ м. Дніпро. ф. Друкованих видань.
2. Отчёт Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 по 10 ноября 1921 //ДА СБУ м. Дніпро. ф. Друкованих видань.
3. "Братня" навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. / За заг. ред. В. Брехуненка. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2016. 248 с.
4. Думанський В. Бунтівне Криворіжжя. Шлях отамана Пестушко. Український тиждень. 2015. 25 грудня.
5. Касс Н. Отаман «Степової дивізії».URL: <http://sichovyk.com.ua/istorichna-slava/268-otaman-stepovoji-diviziji> (дата звернення: квітень, 2018)

Мельник О.О.,
заступник директора з обліку і збереження музейних цінностей;
КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА КРИВОРІЖЖІ В 1919 РОЦІ

Історія антирадянського руху опору на Криворіжжі має ще багато білих плям. За часів радянської влади селянські повстання висвітлювались тенденційно, відповідно до ідеологічних засад правлячої партії. Людей, які боролись зі зброєю проти більшовизму під політичними гаслами, з пропагандистських міркувань прирівнювали до кримінального бандитизму.

Мета дослідження – показати роль селянства Криворіжжя в Українській революції у 1919 році; висвітлити настрої селян в регіоні.

За часів незалежності питання повстанського руху в нашому краї частково висвітлені у працях Р.М. Ковалю, дніпропетровських істориків В.В. Ченцова, В.Т. Друмова, В.П. Шкварця, Д.В. Архірейського [7]. Джерельна база репрезентована опублікованими документами з Центрального державного архіву громадських об'єднань України, періодичними виданнями тих часів та мемуарами місцевого